

ВІДГУК

**офіційного опонента доктора юридичних наук, професора,
професора кафедри теорії та історії права та держави**

Навчально-наукового інституту права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка,

Дідича Тараса Олеговича

на дисертацію Шевцової Альони Володимирівни

**на тему «Співвідношення права та закону в українській правовій
традиції», подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії
галузі знань 08 «Право» зі спеціальності 081 «Право»**

Актуальність теми дисертаційного дослідження Шевцової Альони Володимирівни полягає в тому, що в ньому вперше здійснено спробу системного аналізу співвідношення права та закону в українській правовій традиції. Звернення до національної правової традиції зумовлено, по-перше, тим, що національна правова традиція володіє здатністю утримувати у собі вже встановлений ментально-духовний аспект нації, концентруючи смислові наповнення та ціннісний вимір. Це дозволяє здійснювати поєднання сучасних та майбутніх аспектів у сфері права, закріплюючи сталість та впливаючи на загальні зміни у правовій системі. По-друге, національна правова традиція розкриває специфіку національного образу права та його системи, враховуючи ментальні та культурно-історичні особливості розвитку нації. По-третє, вона також визначає динаміку правотворення і служить інструментом правової ідентифікації народу, забезпечуючи тяглість та цілісність його правового розвитку.

Тема дослідження актуалізується й тим, що у контексті становлення новітньої української державності, формування сучасної національної правової системи та правової ідентичності, а також реалізації

євроінтеграційних прагнень, використання національної правової традиції з її багаторічними досягненнями, смислами та цінностями стає необхідністю.

Необхідність цього дослідження полягає також у націленості роботи на розкриття ключових аспектів співвідношення права та закону, єдності форми та правового змісту в різні періоди українського правового розвитку, а також визначенні впливу національної правової традиції на сучасне правове реформування в Україні.

Про актуальність дослідження свідчить і те, що дисертаційну роботу проведено в межах науково-дослідної теми кафедри теорії та історії держави і права Вищого навчального закладу «Університет економіки та права «КРОК» – «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення прав людини та дитини в умовах розбудови правової, демократичної, соціально-орієнтованої держави з широко розгалуженими інститутами громадянського суспільства» (номер державної реєстрації: 0118U001384).

Обґрунтованість наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. Дисертаційне дослідження Шевцової А.В. характеризується системним підходом до предмету дослідження, логічним викладенням змісту роботи та послідовністю аргументації запропонованих висновків. Для досягнення поставленої мети з точки зору методології дисертаційне дослідження базується на використанні широкого спектру як загальнонаукових, так і спеціально-наукових методів пізнання, які дали змогу забезпечити всебічний аналіз і повноту дослідження проблеми співвідношення права та закону в українській правовій традиції.

Наукові положення, висновки і рекомендації, сформульовані дисертанткою, у своїй більшості є обґрунтованими, аргументованими та переконливими. Для обґрунтування своїх висновків, пропозицій та рекомендацій автором використано широку джерельну базу за темою дисертаційної роботи. Список використаних джерел охоплює 469 найменувань.

Результати наукового дослідження знайшли своє відображення в 12 публікаціях, 4 статті з них вийшли у виданнях, визначених МОН України як фахові, 2 – у науковому періодичному виданні інших держав, 1 – у науковому виданні, що індексовано в наукометричній базі Scopus, 5 – тези доповідей на науково-практичних конференціях.

Достовірність та наукова новизна отриманих результатів.

Ознайомлення зі змістом дисертації здобувачки дозволяє стверджувати, що визначена у вступі мета успішно досягнута, а окреслені завдання виконані.

Враховуючи використання достатньої кількості джерел, матеріалів судової практики, методів наукового пізнання, можна зробити висновок про належний та достатній рівень достовірності результатів дисертаційного дослідження. На підставі проведеного дослідження проблеми співвідношення права і закону в українській правовій традиції авторкою сформульовано низку положень, узагальнень, ідей, висновків, що містять елементи наукової новизни й виносяться на захист. Зокрема, *вперше*:

- обгрунтовано, що, залежно від правової доктрини, від розуміння права, від правопізнання, форма і зміст права традиційно протиставлялися. У легістській доктрині форма права відірвана від змісту, їй відводиться значно важливіше місце, ніж змісту, оскільки вона, як правило, ототожнюється з державною волею. Сучасне правове мислення, пронизане природно-правовими ідеями й цінностями, долає протиставлення права та закону, змісту та форми. Право являє собою єдність, синтез форми і змісту, які є умовами його буття, й саме завдяки цій єдності право отримує свою якісну визначеність;

- розкрито, що право княжої України та епохи модерну являло собою «юридизовану мораль», напрацьовану всім суспільством. Поряд із природно-правовою парадигмою, співіснували окремі фрагментарні прояви елементів законницької доктрини, зокрема спостерігався відрив правового змісту від форми, домінування форми над правовим змістом у вигляді неправових

указів, несправедливих договорів, судових рішень, наявність у різних формах права довільно-владного змісту тощо;

- законницька парадима як альтернатива природно-правовій, у міру посилення російської окупації на українських землях, починаючи з II половини XVII ст., витісняє російським законодавством, що було втіленням необмеженої влади царя, форми буття українців та форми їх права, їх юридизовану мораль, природно-правову парадигму як засаду правової системи. Українська правова ідеологія, національна правосвідомість продовжують розвиватися в юснатуралістичному руслі, проте нормативно-знакова реальність та правозастосовна практика посутньо все більше втілюють риси законницької доктрини. Закон із довільно-владним змістом починає домінувати в українській правовій реальності, яка все більше втрачає ознаки правової і перетворюється на *реальність законницьку*. Неофіційна українська правова система співіснує у пригніченому вигляді з офіційною російською законницькою системою;

- з'ясовано, що професорами КМА в епоху українського модерну розробляється проблема *єдності правової форми та змісту, права та закону, критеріїв правності закону*. М. Козачинський розробив, по суті, вчення про правовий закон, хоча саме поняття розроблене і вживане не було; показав, що позитивне, волеустановлене право має відображати закладені у природу людини закони її буття (природного права), а відповідність законів природному буттю людини зумовлює їх справедливість - правність як критерій, що зумовлює правову якість закону, має свої витoki у духовно-культурній природі людського буття і полягає у відповідності змісту закону зміслом та цінностям права, його принципам, природним правам людини;

- обґрунтовано, що остаточне знищення української державності у XVIII-XIX ст. спричинило знищення української правової системи і запровадження російської та австрійської, ґрунтованих на *законницькій* парадигмі, чужій українцям. Закон із довільно-владним змістом став

джерелом агресії проти людини і народу. Стверджувалися провідні ідеї легізму: тотожність права та закону; ідея вищості форми над правовим змістом, ідея держави і самодержця як найвищих цінностей; принцип законності як основа відносин органів влади й підданих тощо;

- доведено, що, попри домінування в Україні законницької доктрини у XVIII-XIX ст., українська природно-правова парадигма, яка сформувалася як базова в українській правовій традиції, збереглася і розвивалася теоретично. У полі зору українських мислителів перебували ідеї правового змісту законності, відповідності законів потребам суспільства, принципам природного права, правовим цінностям, міри примусу та покарання у змісті законів, наголошувалося на негативних наслідках їх застосування для суспільства і людини;

- показано, що більшість російських учених-юристів періоду колонізації українських земель, зокрема у XVIII-XIX ст., займали позиції позитивізму, наголошуючи на верховенстві позитивного (державного) закону, а не права, нехтуючи проблемою права та справедливості, прав і свобод людини, практично заперечуючи саму ідею природного права, оголошуючи закон та самодержавну волю первинними стосовно людини і народу. На противагу їм, українські мислителі постійно експлуатують проблему прав та свобод людини і громадянина, громади і народу, обстоюють загальнолюдські цінності, осмислюють питання відносин людини, громади, держави тощо. Права природні мисляться, як правило, первинними й визначальними стосовно закону як позитивного права. І в цьому плані українська правова думка є значно прогресивнішою, справді європейською, порівняно з російською;

- розкрито, що в контексті природно-правової парадигми мислителями XIX-поч. XX ст. розмежовуються право та закон, розробляється вчення про позитивне право як штучне, державно-владне явище, на противагу природному праву як духовно-культурному феномену, який утілює

загальнолюдські цінності, що є водночас смислами права, яке існує в розмаїтті національних форм; закони диференціюються на справедливі, правові й неправові, несправедливі, які порушують права людей та народу – роздиференціація здійснюється за ціннісною основою. Розвивається ідея, що справедливим законам має бути підкорена державна влада і всі правовідносини, тобто розробляється ідея верховенства права.

Крім зазначеного, у роботі містяться інші положення, висновки та рекомендації, які в сукупності забезпечують цілісність наукової новизни здійсненого дослідження.

Оцінка змісту дисертації та її оформлення. Структура дисертації логічно обумовлена метою, завданнями та предметом дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, що містять вісім підрозділів, списку використаних джерел (469 найменувань). Загальний обсяг дисертації становить 234 сторінки.

Анотація у стислій формі відображає основні положення дослідження, викладена українською та англійською мовами, доповнена переліком публікацій здобувача, у яких висвітлено основні результати дослідження.

У вступі обґрунтовано ступінь наукової розробленості проблеми та її значущість, аргументовано необхідність проведення дослідження, охарактеризовано зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, визначено мету дослідження, окреслено поставлені завдання наукового пошуку, сформульовано об'єкт і предмет дослідження, описано використані методи пізнання, сформульовано наукову новизну отриманих результатів, вказано про особистий внесок здобувача і наведено інформацію щодо апробації матеріалів дисертації.

У розділі 1 «Ступінь наукового опрацювання проблеми співвідношення права і закону в українській правовій традиції та методологічні засади її дослідження» проаналізовано наукові підходи й концепції, що складають теоретичне підґрунтя дисертаційного дослідження, а також сформовано

методологічні засади для висвітлення проблеми співвідношення права та закону в контексті української правової традиції.

У розділі 2 «Право та закон з позицій основних правових парадигм: законницької та природно-правової», який складається з двох підрозділів, з'ясовано, що об'єктивно дослідити співвідношення права і закону можливо лише в межах природно-правової доктрини, яка дає змогу відрізнити право від закону, що ототожнюються в контексті легістської (законницької) доктрини.

У розділі 3 «Специфіка співвідношення права та закону в українській правовій традиції від княжої України до новітньої доби», який включає чотири підрозділи, показано, що основу української правової традиції у княжу добу склали уявлення про первинність і визначальність природного права як таких установлень, витoki яких знаходяться у природі, людському розумові та Богові, які є первинними стосовно писаного державного права, свідченням чого є найбільш поширені форми українського права: правовий звичай і правовий договір, пам'ятки правової культури того часу.

Після кожного розділу дисертації сформульовано висновки, у яких висвітлено зміст розглянутих питань і які як і загальні висновки відповідають отриманим результатам, мають належну аргументацію та достатній рівень достовірності.

Теоретичне та практичне значення результатів дослідження.

Дослідження зумовлене його актуальністю в контексті правового реформування, євроінтеграційних прагнень України. Ідеї, узагальнення, висновки, зроблені у дисертаційному дослідженні, можуть бути використані:

- у *правореалізаційній діяльності* — для вдосконалення якості роботи суб'єктів правового регулювання, підвищення рівня професійної кваліфікації суб'єктів правозастосування. Впровадження конкретних висновків дисертації про співвідношення права та закону в національній правовій традиції

сприятиме зростанню ефективності правозастосовної діяльності, правового регулювання, правозахисної політики сучасної України;

- у *нормотворчій правовій діяльності* – для вдосконалення законодавчої діяльності, розробки концептуальних засад нормативно-правових актів різних рівнів, зближення, гармонізації українського законодавства та законодавства ЄС тощо;

- у *науково-дослідній діяльності та в освітньому процесі* – для творчого розвитку й подальшого поглиблення зазначеної проблематики; визначення шляхів вирішення низки теоретичних та практичних аспектів співвідношення права та закону; правового реформування в сучасній Україні, реалізації принципу верховенства права в українській законодавчій і правозастосовній діяльності тощо; при підготовці підручників та навчальних посібників, під час формування і викладання курсів «Теорія держави і права», «Філософія права», а також відповідних спецкурсів: «Співвідношення права та закону в українській правовій традиції», «Національна правова традиція як засада правового реформування в сучасній Україні», «Форма та зміст у праві: від протиставлення до єдності».

Повнота викладення наукових результатів дисертації в опублікованих працях. Основні положення та висновки дисертації знайшли своє відображення в 12 публікаціях, 4 статті з них вийшли у виданнях, визначених МОН України як фахові, 2 – у науковому періодичному виданні інших держав, 1 – у науковому виданні Scopus, 5 – тези доповідей на науково-практичних конференціях.

Наукові публікації Шевцової А. В. відповідають вимогам п. 8 Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого Постановою № 44 Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р.

Аналіз дискусійних положень та основні зауваження. Загалом

позитивно оцінюючи наукову роботу, необхідно спрямувати увагу на деякі дискусійні питання, які потребують, на нашу думку, додаткової аргументації або пояснень під час захисту:

1. В роботі слушно наголошено, що національна правова традиція не є статичним утворенням. Вона знаходиться в постійному розвитку, динаміці, є мінливим, феноменальним утворенням, що розкриває себе багатогранно. В той же час Вами обгрунтовується ідея, що в нинішньому правовому реформуванні необхідно використовувати усталені компоненти національної правової традиції, що має понад тисячолітню історію. Бажано було б чіткіше прояснити, що саме, на Ваш погляд, в правовій традиції відноситься до найбільш усталених утворень, що є актуальними для сьогодення? Бо ж закони змінюються, залежно від часу і умов, звичаї також, хоча можуть жити століттями, правовідносини постійно залежать від конкретних умов та законодавства, постійно змінюються погляди людей на правове життя тощо. Складається враження, що постійного в правовій традиції нічого немає, як і в житті загалом.

2. В роботі (п. 2.1; 2.2) Ви формулюєте та обгрунтовуєте ідею про те, що немає апріорі форм права більш повноцінних і менш повноцінних, більш важливих і менш важливих. І в цьому контексті заперечуєте закон як домінуючу, а, отже, найбільш важливу форму права серед інших форм. Принаймні, в Україні саме закон є домінуючою формою права, і його домінуюче становище ніхто не заперечує. Ваша позиція якимось денонсує із загальноприйнятою позицією в правничому середовищі. Хотілося б, щоб Ви дещо детальніше прояснили свої міркування на цей рахунок, бо Ваша позиція справді неординарна.

3. В підрозділі 3.1 дисертації мовиться про те, що на противагу московській державі, де не знали «Руської правди», а звичаї замінювалися нормами публічного права, створеними «государем», українці домодерної

доби живуть у *природно-правовій культурі* і плекають природно-правові погляди, які втілюються в різні форми права, що органічно створюються народом та владою. Тут ми зустрічаємо концепт «природно-правова культура», який поки що не розроблений в нашій теорії права. Ми вживаємо частіше поняття «правова культура», а не «природно-правова». Як співвідносяться, на Ваш погляд, ці поняття? Вони тотожні чи ні? В роботі про це співвідношення не йдеться, тому бажано було б в процесі захисту це прояснити.

4. В роботі в підрозділі 3.3 стверджується, що більшість російських вчених-юристів, займали позиції позитивізму, наголошуючи на верховенстві позитивного (державного) закону, а не права, нехтуючи проблему права та справедливості, практично заперечуючи саму ідею природного права. А легістська доктрина, плекана самодержавством, була запозичена більшовицькою владою після перевороту в жовтні 1917 року. Серед прихильників природно-правового підходу поширеною є позиція, відповідно до якої позитивізм це і є легізм. Подекуди в науковій літературі зустрічається таке поняття як «легістсько-позитивістська концепція» чи «легістсько-позитивістський погляд». Як Ви вважаєте, позитивізм це і є легізм, вони тотожні чи ні?

Висловлені зауваження і побажання не є критичними, загалом не позначаються на позитивній оцінці дисертації та спрямовані на поглиблення наукової дискусії під час публічного захисту.

Відсутність порушень академічної доброчесності. Під час вивчення як дисертаційного дослідження, так і наукових публікацій автора, фактів порушення вимог академічної доброчесності не виявлено. Дисертація Шевцової А.В. виконана на належному науково-теоретичному та методологічному рівнях, достатньою мірою наповнена елементами наукової новизни та є самостійним, творчим дисертаційним дослідженням.

Загальна оцінка дисертаційного дослідження.

Дисертація Шевцової Альони Володимирівни на тему: «Співвідношення права та закону в українській правовій традиції» є комплексним, цілісним, завершеним науковим дослідженням, у якому отримано науково обґрунтовані результати, що вирізняються новизною, а за темою і своїм змістом відповідає спеціальності 081 «Право», та вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 р. № 261, наказу МОН України «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації» за № 40 від 12 січня 2017 року, а також вимогам Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44.

Відповідно, за результатами прилюдного захисту здобувачка Шевцова Альона Володимирівна, заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право».

Офіційний опонент:

**Професор кафедри теорії та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
доктор юридичних наук, професор**

Тарас ДІДИЧ

